

ТЮРКОЛОГІЯ В РУМУНИ: МИНУЛЕ Й СЬОГОДЕННЯ

У світовій науці серед праць про минуле тюркських народів, їхні мови, господарство, звичаї, суспільні відносини, культуру і релігію чільне місце займають твори румунських авторів. Тюркологія в Румунії має давні традиції, започатковані Д. Кантеміром близько трьох століть тому. Вони зумовлені тісними й різноманітними взаємин між румунами і різними тюркськими народами, що тимчасово, а згодом і постійно мешкали в регіоні Нижнього Дунаю, в Добруджі та на Півдні Молдавії. Гуни й авари, хозари і печеніги, половці-кумани, татари, турки-османи більш-менш тривалий час перебували на румунських теренах. Довгий час Молдавія і Мунтенія (Волощина) входили до складу Османської імперії, маючи, правда, значну автономію. Менш тривалий період, але на правах окупованої території (*наша-лик Буда*) перебувала Трансільванія. Тому не дивно, що ці обставини зумовили постійний інтерес румунської суспільної думки до різних аспектів державного устрою, військової справи, історії та релігії могутньої Оттоманської Порти. Набуті знання стали інформаційним підґрунтям для формування османістики - найбільш розвинутої в Румунії тюркологічної дисципліни.

Українське сходознавство, на жаль, слабо обізнане з досягненнями тюркологічної науки в сусідній державі. Цей докір справедливий і у зворотному напрямі, адже румуни також мало знають українську орієнталістику. Причиною такої взаємної необізнаності є не тільки мовний бар'єр, а й низка позанаукових чинників, які гальмують плідне співробітництво обох країн. Тому існує нагальна потреба мати стислий нарис історіографії румунської тюркології, ле були б окреслені етапи її еволюції, :сновні проблеми і сюжети, які вона розробляла. Слід також ознайомитися з науковим доробком провідних румунських тюркологів. Такою є мета пропонованої з пядової статті.

Історичний розвиток тюркології в Румунії може бути розділений на два періоди: донауковий, що представлений

молдавськими і волоськими хроніками, і науковий, який починається досить пізно, наприкінці XIX ст. Особливе місце займають тюркологічні праці Д. Кантеміра, як певна ланка, що поєднує характерні риси обох періодів. Далі ми розглянемо ці стадії з точки зору накопичення знань про тюркські народи, в першу чергу про османів, узагальнення цієї інформації та її систематизації.

На румунських землях середньовічні літописи на кшталт пізньовізантійських започаткував Григоре Уреке, який дістав освіту у Львові і був палким прихильником Київського митрополита Петра Могили. Його хроніка „Літопісецул Церій Молдовеї” охоплює час від кінця XIV ст. до кінця XVI ст.¹ Наступник Уреке - теж полонофіл, Мирон Костін, учився в єзуїтському колегіумі у Барі - продовжив цю хроніку. Завершив її третій автор, Іон Некулче, який у 1711 р. разом з Д. Кантеміром втік до Росії після невдалого Прутського походу. Некулче пізніше повернувся на батьківщину і довів свої записи до 1743 р. Молдавська хроніка цих авторів, таким чином, покрила період тривалістю в 350 років, коли князівство мало найбільш драматичні відносини з ту рками-османами. Щодо волоських хронік (автори Раду Попеску, Константин Кантакузен та ін.), то вони, хоча покривали більш тривалий часовий відрізок, починаючи від давів і гунів, менш інформативні щодо відносин із татарами і турками².

Зразком для румунських літописів, як було сказано, правили візантійські хроніки, а джерелами були місцевий актовий матеріал, усна традиція, а також польські хроніки, зокрема добре відома праця М. Длугоша “Historia Polonica”. Окрім цього, самі хроністи часто-густо були свідками чи учасниками різних подій, тому описували їх за власними спостереженнями. Нерідко вони використовували й чутки або ж недостовірну інформацію. У цих творах можна знайти багато фактів про взаємини з тюркськими народами, що мешкали у степовій частині князівств та у Нижньому Подунав'ї, - половцями, татарами, турками.

Але головна увага у літописах приділена Османській імперії, її державному устрою, торгівлі, релігії. Великий інтерес проявлено до військової організації турків, їхньої експансії на Балканах та на північ від Дунаю, що супроводжувалася поневоленням християнських народів - греків, болгар, сербів, румунів, угорців. Так, Некулче докладно розповідає про інтриги у Стамбулі при затвердженні господарів Молдавії і Волощини, про події у Буджаку за часів князювання Григорія Гіки. Як свідок і учасник подій, хроніст із багатьма подробицями змалював обставини переходу князя Кантеміра на бік Росії та поразку об'єднаного російсько-молдавського війська на Пруті у 1711 р.³

Треба мати на увазі, що автори літописів були політично заангажованими: Уреке і Костін-полонофіли, Некулче - русофіл. Вони відображали патріотичну ідеологію, ворожу до чужинців та іновірців. Тому в літописах, як і у фольклорі, залишилися ксенофобські стереотипи, що набагато пережили турецько-татарське гноблення й саму Османську імперію. До речі, таке ж явище спостерігалось й на українських землях⁴. Слід також сказати, що розповідь хроністів про перебіг тих чи інших подій хаотична, несистематизована, фактичний матеріал організований у суто хронологічному, а не логічному порядку, причинно-наслідкові зв'язки часто не встановлені. Отже, тюркологічним творам на донауковій стадії притаманні такі риси, як фрагментарність, фактичні помилки, недостовірні факти, а то й вигадки.

Окрім літописів, на формування знань про тюркські народи значний вплив мав і такий чинник, як князівське оточення. З 1711р. господарями Молдавії, а незабаром і Волощини султан почав призначати православних греків, уродженців стамбульського передмістя Фанари. Вони добре володіли турецькою мовою, прекрасно знали адміністративні, військові та фіскальні справи. Ще раніше декілька князів, як молдавські, так і волоські, прийняли іслам і призначалися на високі державні посади в імперії⁵. Слід врахувати і зворотний вплив турків на румунів, що проявився у мовних, ономастичних і топонімічних запозиченнях. Вчені помітили сліди тюркської космогонічної міфології в румунському фольклорі⁶.

Таким у стислому викладі було науково-інформаційне підґрунтя початкового періоду румунської тюркології на час появи твору Димитрія Кантеміра (1673-1723) "Історія Османської імперії". Для її написання він мав всі необхідні знання і великий досвід. Син і брат молдавських господарів, Кантемір провів як заручник більше 20 років у Стамбулі. Тут він здобув ґрунтовну гуманітарну освіту - вивчив багато мов, добре знав історію, мусульманську релігію, право, державне управління, любив турецьку музику. На недовгий час він повернувся в Молдавію, щоб зайняти князівський престол, але після невдалої спроби звільнитися від османського ярма втік до Росії. Тут, у наданому йому Петром I маєтку біля Харкова, Кантемір написав низку художніх і наукових творів. У додатку до французького видання його книги "Історія піднесення й занепаду Османської імперії" повідомляється, що її автор знав, серед інших, турецьку, арабську й перську мови, і перелічено його твори, загалом десять найменувань⁷.

Відома під скороченою назвою "Історії Османської імперії" книга Кантеміра стала вершиною румунської донаукової тюркології, вона уособлює перехідний етап від літопису до сучасної науки. За аналогією з висловом О. Пушкіна про М. Карамзіна можна стверджувати, що Кантемір був останнім літописцем і першим істориком. За формою та певними ознаками це ще хроніка, але за кількістю оригінальних джерел їхнім критичним аналізом, висновками та узагальненнями - це вже науковий, хоча і недосконалий, твір.

Свою роботу Кантемір, напевне, почав писати ще в Стамбулі, принаймні її перший том, а закінчив її в 1714-1716 рр. у своєму маєтку на Слобожанщині. Писалася вона за звичаєм того часу латинською мовою. Матеріал у ній організований за літописним принципом, у хронологічній послідовності правління османських султанів (усього 22 правителі). Однак книга значною мірою відрізняється від хронік Уреке, Костіна, Некулче та інших. Вона, по-перше, має величезний науковий апарат у вигляді посилань наприкінці кожного тому. Окрім цього, вона відкривається довідками енциклопедичного змісту на 70 сторінках. Вони стосуються перевodu мусульманського календаря від хіджри на християнське лі-

точислення. Дві статті трактують питання походження тюрків та етимологію їхньої назви. Нарешті, тут подано словник окремих турецьких слів і виразів. Таких, наприклад, як *дервіш, яничар, кануні* тощо.

Книга Кантеміра, по-друге, ґрунтується на міцній основі турецьких джерел, як тих, що вже друкувалися в Західній Європі, так і досі не відомих, рукописних. Пізніше учені, які досліджували творчість Кантеміра, встановили, що перший том його книги складено як переказ (або компіляцію) твору турецького хроніста Сааді-ефенді з Лариси. Але ґрунтовні коментарі, критичні зауваження, загальні висновки, безумовно, належать перу Кантеміра⁸. Другий том повністю самостійний; він значною мірою ґрунтується на спогадах самого автора як учасника подій, а також на молдавських (Г. Уреке) і польських хроніках.

По-третє, "Історія Османської імперії" полемічна і критична: автор послідовно виконує принцип зіставлення різних джерел, перевіряючи твердження західних джерел посиланнями на турецькі хроніки, і навпаки. Так, одного разу він пише, що "про дітей Баязета християнські автори розповіли тисячу казок". У багатьох місцях він виправляє помилки турецьких хроністів, особливо добре це видно в примітках до кожного тому. Разом з тим подекуди помітна надмірна довіра до турецьких авторів, що стало головною причиною низки фактичних помилок, перш за все хронологічних.

Історична концепція Кантеміра спирається на популярну на початку XVIII ст. теорію органічної еволюції держав, згідно з якою кожна нація минає етапи народження, зростання, зрілості, потім заходу і загибелі. Перекладач його книги на французьку мову М. де Жонк'єр пояснює читачеві думки автора шляхом паралелі між турками і стародавніми римлянами. Обидві нації створили могутні імперії, досягли свого розквіту, але минув певний час і Стародавній Рим загинув. Така ж доля неминуче чекає й на Османську імперію⁹.

Як і хронікам, про яких мова йшла вище, книзі Кантеміра притаманна політична тенденційність. У першому томі він не приховує свої турецькі симпатії. Ось приклад: на основі власного досвіду він дає надзвичайно високу оцінку моральних чеснот населення Добруджі. Він пише: "Її мешканці, тюрки

за походженням, що прийшли з Азії, широкі вроді своєю гостинністю. Я не вірю, що можна десь у світі знайти такий народ, де людяність стоїть так високо"¹⁰. Але у другому томі Кантемір виступає вже з проросійських позицій, і зрозуміло, з яких причин.

Незважаючи на наявні недоліки, книга Кантеміра про історію Османської імперії залишалася ціле століття неперевершеною за багатством матеріалу. Такі видатні діячі європейської культури, як Вольтер, Байрон і Гюґо, залишили про неї схвальні відгуки. Лише коли в середині 1830-х років побачила світ фундаментальна праця австрійського тюрколога Йозефа Гаммера "Історія Османської імперії від зародження до наших днів", книга Кантеміра відійшла у тінь. Але його захоплення турецькими джерелами стало нарижним каменем світової тюркології. Гаммер, хоча і ставився до Кантеміра критично, продовжив спиратися у своїх творах переважно на східні джерела. За власним визнанням, протягом 30 років дослідницької діяльності він опанував більше двохсот хронік, написаних турецькою, арабською і перською мовами. Про це наочно свідчить такий факт: кожна частина його тритомної історії закінчується джерелознавчим малюнком¹¹.

Д. Кантемір увійшов в історію тюркології не тільки як автор першого фундаментального твору про минуле османів. Його перу належать ще дві піонерські тюркологічні праці: одна - про їхню релігію, друга - про музику. Якщо буде перебільшенням сказати, що Кантемір започаткував ісламологію, оскільки і до нього були книги про Коран і мусульманську релігію, то напевно він першим доніс до європейців красу турецької музичної культури і спробував дати їй наукове обґрунтування. Розглянемо більш докладно ці доробки першого румунського тюрколога.

Книга "Система мухамеданської релігії", котра в латинському оригіналі має коротку назву "Curanus", була написана 1722 року на замовлення Петра I, який пішов походом на Персію. Це єдина книга Кантеміра, що побачила світ за життя автора, причому друкувалася російською мовою. Зміст книги ширший, ніж її назва, - це не суто богословський твір, а радше культурологічний трактат. Автор тут викладає основи ісламу¹,

але разом з тим дає широку панораму різних явищ османського суспільства, що з ним тісно пов'язані: філософії, освіти, права, артистичної діяльності, образотворчого мистецтва. Інакше кажучи, Кантемір залишив справжню енциклопедію культурного розвитку Османської імперії, чого до нього не робили ні османські, ні європейські учені.

Незважаючи на те що Кантемір писав задля інформації росіян, які готувалися завоювати землі ісламу, в книзі немає викриття мусульманського віровчення. Вона позитивна в кращому розумінні цього слова: з одного боку дає об'єктивну інформацію про Коран та життя пророка Мухаммеда, про ритуали, догмати, релігійний фольклор, звичаї, забобони; з другого боку, не дає ніяких негативних оціночних суджень ісламу, - читач розуміє, що ця релігія нічим не гірша за інші.

Писав книгу Кантемір, як сам зізнався, на основі особистого знайомства, а також після опрацювання фахової літератури: "Коли я був молодим, я провів в Отманській Порті 22 роки і вивчив східні мови, мав бесіди з людьми різного стану і все, що чув, запам'ятав. Але зараз, коли минуло стільки років, багато забув... Я належу до тих, у кого знання зберігаються не в голові, а в книгах і бібліотеках. І я пішов до них"¹². Сталося так, що "Система мухаммеданської релігії", на відміну від "Історії", залишилася невідомою ні в Росії, ані у світі. Лише одного разу, вже на початку XIX ст., її було перекладено на болгарську мову, але переклад залишився у рукопису.

Також невідомою широкому загалу була праця Кантеміра про турецьку музику. Про те, що такий твір насправді існував, написано в біографії автора. Праця має порядковий номер десять і названа "Вступ до турецької музики". У науковій літературі цей твір відомий як "Кітаб-і музикі". На жаль, це раритетне видання відсутнє в наших бібліотеках, і сказати про нього щось конкретне неможливо.

Після Д. Кантеміра розвиток тюркології у Дунайських князівствах надовго зупинився, нічого гідного уваги в цій галузі не було зроблено. Це пояснюється об'єктивними причинами, головною з яких є стадіальне відставання регіону в соціально-економічному, політичному і

культурному відношенні. Феодальна роздробленість, чужоземне гноблення, несприятливе геополітичне становище між трьома агресивними імперіями - Османською, Російською й Австрійською аж ніяк не сприяли прогресу в галузі науки. Слід мати на увазі й те, що романтичний період історіографії спонукав румунських учених вивчати винятково проблеми національного минулого.

Тимчасове відставання румунів у галузі тюркології добре помітне в порівнянні з їхніми сусідами і віковичними суперниками угорцями. Вже з середини XIX ст. угорці почали інтенсивно вивчати свої східні корені і висунули низку відомих учених у галузі тюркології: А. Чома де Кьороші, Армін Вамбері, Геза Кун, Ігнац Кунош та ін.¹³ Тільки в кінці століття румуни взяли реванш у цьому науковому змаганні завдяки творчості видатного *поліхісторика* Н. Йорги¹⁴.

Ніколае Йорга (1871-1940) за один рік навчання в Ясському університеті здобув вищу освіту і продовжив навчання в Парижі та Берліні. З 1893 р. він - доктор філософії Лейпцизького університету. За два роки по тому, у віці 24 років, Йорга вже завідує кафедрою в Бухарестському університеті. Одночасно поводить інтенсивну науково-дослідну і публікаторську діяльність у галузі як національної, так і всесвітньої історії. Минуле Османської держави займає чільне місце в науковій творчості Йорги. Почав він його вивчати зі, здавалось би, локальних питань - історії двох міст, що були "яблуком розбрату" між Молдавією, Угорщиною, Литвою та Османською імперією (монографія "Історичні студії навколо Кілії та Четатя Албе", 1899). Згодом перейшов до ширших, багатоаспектних проблем, з яких випустив низку фундаментальних праць. Серед них - "Нотатки і виписки з історії хрестових походів у XV ст." (6 томів, 1899-1916), "Історія Османської імперії" (5 томів, 1908-1913), "Венеція на Чорному морі" (3 томи, 1914), а також менш розлогі "Історія балканських держав у новітню епоху" (1913), "Дунайське питання: історія Східної Європи у зв'язку з цією проблемою" (1913).

З-поміж цих творів перше місце, безумовно, займає "Історія Османської імперії", головний внесок Йорги в румунську

османістику¹⁵. Вона на певний час стала узагальнюючою працею європейської історичної тюркології, оскільки увібрала всі досягнення цієї дисципліни на початку ХХ ст. Книга дає широку панораму розвитку Порти за багато століть. Позитивістська методологія дозволила автору з належною глибиною проаналізувати усі аспекти політичного, економічного, військового і культурного розвитку, не вступаючи в безплідні теоретичні схоластичні дискусії з адептами тогочасного неокантіанства. Дослідження Йорги спирається на велике коло джерел як турецьких, так і європейських авторів. Проте перших набагато менше, ніж других, на що звернув увагу А. Кримський. У відомій праці „Історія Туреччини” (перше видання 1924 р.) український сходознавець кинув румунському автору докір у тому, що він зайняв гіперкритичну позицію до європейських джерел, а турецькі знає мало. Тому, пише далі Кримський, він „втратив належну історичну перспективу”, коли оцінював події ХV ст. в історії Порти¹⁶. Проте применшити значення фундаментальної роботи Н. Йорги немає підстав. Свідченням того, що вона досі не застаріла, є те, що відомий турецький учений Г. Тналджик у бібліографії до вельми популярної книги "Османська імперія: класична доба", яка була перекладена різними мовами, у списку найбільш авторитетних загальних робіт, де подано лише 8 назв, вказує праці і Д. Кантеміра, і Н. Йорги¹⁷. Безумовно, це означає, що класичні твори румунської тюркології витримали випробування часом.

З перелічених вище праць Йорги починається суто науковий етап розвитку тюркології в Румунії, що триває вже більше ста років. Він, у свою чергу, може бути поділений на три періоди. Перший - від початку століття до кінця ІІ світової війни (1900-1945). Другий період охоплює роки панування націонал-комунізму (1945-1989). І третій, сучасний, почався після демократичної Грудневої революції і триває до сьогодні (1990-2010). Кожен із цих часових відрізків має свої характерні риси, свої політико-ідеологічні імперативи і наукові парадигми.

Перший період, позитивістський і плюралістичний, характерний пануванням концепції взаємодії факторів суспільного розвитку. Головна увага істориків-тюркологів була привернута до питань зовніш-

ньої експансії Османської імперії на тлі міжнародних відносин пізнього Середньовіччя. Справу Йорги в період між світовими війнами продовжили Георг Бретіану (1898-1953) і Віктор Папакостя (1900-1962). Подібно до Йорги, вони були фахівцями в галузі всесвітньої історії, які лише побічно досліджували тюркологічні сюжети. Папакостя 1937 року заснував Балканський дослідний інститут, який продовжив традиції започаткованого Йоргою в 1914 р. Інституту з вивчення Південно-Східної Європи. Щодо наукових праць названих вище учених, то обидва були за вузьким фахом візантиністами-балканологами і тому не могли не торкатися історії османів. З них більш продуктивним був Бретіану.

Георг Бретіану походив зі славнозвісної сім'ї ліберальних політиків, але в житті пішов власним шляхом, ставши політичним дисидентом і ученим-візантиністом. Після закінчення Яського університету (1919 р.) продовжив навчання в Сорбонні. Професор Яського (з 1924 р.) і Бухарестського (1940—1947) університетів, академік (з 1941 р.). У 1951 р. заарештований, загинув у концтаборі¹⁸. Бретіану вперше у світовій історіографії глибоко і всебічно дослідив міжнародну торгівлю, в тому числі діяльність турків-османів у зоні Чорного моря. Його твори залишаються досі авторитетними і мають великий цитат-індекс у світовій історіографії: „Дослідження про генуезьку торгівлю на Чорному морі” (1929), „Венеціанці на Чорному морі” (1934), „Чорне море від початку до османського завоювання” (1969)¹⁹. Забутий під час комуністичного тоталітаризму, Г. Бретіану сьогодні знову став одним з корифеїв національної історіографії.

Антиподом Бретіану виявився його молодший колега Михаїл Берза (1907-1978), який у роки комуністичного режиму зробив блискучу кар'єру. Як і Бретіану, він закінчив Яський університет, потім вчився в Римі і Парижі. З 1950 р. професор Бухарестського університету, з 1964 р. - академік. У цьому ж році був призначений директором Інституту з вивчення Південно-Східної Європи. Його науковий доробок - це переважно журнальні статті про Йоргу, якого він спочатку цькував і ганьбив, а потім, за наказом зверху, надмірно ідеалізував. У галузі тюркології Берза

досліджував форми і методи експлуатації Волощини з боку османів у XVI-XVII ст., розмір душевого податку *харадж* Дунайських князівств у XVI—XVII ст., значення чорноморської торгівлі для економічного розвитку Османської імперії та прибережних країн. Але нічого капітального цей політичний хамелеон не створив. Інші учені міжвоєнного періоду - Н. Белдічану, А. Дечеї, М.М. Алек-сандреску, - розпочавши плідно свій шлях у науці, мусили після війни емігрувати. Їхній внесок у тюркологію був вагомий. Нікоаре Белдічану (1920-1999) після закінчення університету в Бухаресті (1943) одержав тюркологічну підготовку в Мюнхені і Парижі (1955-1963). Він провадив наполегливі пошуки старовинних османських рукописів у Національній бібліотеці Франції, вивчав нову проблему - роль турецьких міст в економічному, соціальному і культурному контексті Пишної Порти²⁰.

Ще один румунський тюрколог передвоєнного часу був вимушений залишитися за кордоном, але пізніше шляхом провокації був викрадений і запроторений у в'язницю. Аурел Дечеї (1905-1976) після закінчення Клузького університету вивчав сходознавство в Римі, Парижі і Стамбулі. Під час II світової війни працював у румунському посольстві в Анкарі, а коли в країні встановилася комуністична влада, залишився на еміграції в Туреччині. З того часу він став співробітником Державного архіву. Одночасно з науковими дослідженнями вів активну політичну діяльність у лавах антикомуністичної еміграції. Підступно схоплений у Західному Берліні агентами таємної поліції Чаушеску, відвезений на батьківщину і репресований як „контрреволюціонер”. Посмертно вийшла збірка творів Дечеї про взаємини румунів із країнами Близького Сходу, де міститься кілька цінних статей про Османську імперію²¹.

Післявоєнний період 1945-1989 рр. в історії Румунії - це справді трагічна пора, яка характеризується встановленням диктатури неосталінського зразка, монополією догматичної марксистської методології, політизацією та ідеологізацією історичної науки, репресіями проти чесних учених. На щастя, ці негативні процеси не зачепили сильно таку специфічну дисципліну, як тюркологія; вони деформували переважно

розвиток національної історіографії²².

Розвиток тюркології в 1960-1980-х роках перш за все проявився в перекладі і публікації оригінальних джерел; румунська тюркологія таким чином одержала міцну документальну базу. Усього румунською мовою було надруковано близько 50 турецьких хронік в уривках і 1500 актових документів повністю²³. Окрім цього, Національний архів одержав у вигляді мікрофільмів копії багатьох турецьких документів із зібрань Туреччини, Австрії, Югославії та Польщі.

Зупинимось на публікаторській діяльності румунських тюркологів. Перше видання у 3 томах “Турецькі хроніки, що стосуються румунських земель” (1966—1980) упорядкували М. Губоглу і Мустафа Мехмед. Перший том містить уривки із 24 хронік, авторами яких були Енвері. Саадеддін, Печеві, Орудж, Ідріс Бітлісі. Мустафа Селанікі та інші. У другому томі, підготовленому особисто Губоглу, подано фрагменти з творів восьми хронікарів, зокрема Салакзаде, Хаджі Алі, Сілахдара. В останньому томі, що підготував самостійно Мустафа Ахмед, зібрані твори різних турецьких істориків XVIII ст.²⁴

Ця серія ще не дійшла до завершення, як Мустафа Ахмед почав випуск нової, теж у 3 томах, під назвою “Турецькі документи стосовно історії Румунії” (1976—1986). Перший том охоплює період 1455—1774рр., другий - роки 1774-1791, і останній доводить до 1812 р. У цій колекції лише невелика частина матеріалу повторює раніш надруковане, основний корпус - це нові переклади. Вони дали історикам, які не володіють турецькою мовою, можливість плідно працювати з наративними і документальними джерелами²⁵. До цих цінних видань треба додати два томи фундаментального “Каталогу турецьких документів”, підготовленого М. Губоглу в 1960-1965 рр., а також його джерелознавчу роботу “Турецько-османська палеографія і дипломатика” (1958) із сотнею факсимільних ілюстрацій²⁶. 1984 року вийшли ще дві збірки документів (упорядники Т. Джемлі і В. Веліман) під загальною назвою “Турецькі документи про румуно-османські стосунки”. Вони покривають період більше ніж у двісті років, з 1601-го по 1821 р.

Маємо сказати декілька слів про

творчий шлях названих вище румунських тюркологів-джерелознавців. Михайл Губоглу (1911-1989), за походженням гагауз, народився в Чадирлунзі (тепер Республіка Молдова), перед війною закінчив Чернівецький університет. Спочатку досліджував історію гагаузів, пізніше перейшов до масштабних тем із джерелознавства Османської імперії. Тривалий час працював у Національному архіві Румунії (1955-1970), потім викладав в університеті²⁷. Серед його учнів -співавтор і колега Мустафа Ахмед (1924-2003), що народився в татарській сім'ї в Добруджі. Вищу освіту здобув у Бухарестському університеті, потім довгий час працював науковим співробітником Інституту з вивчення Південно-Східної Європи²⁸. Крім названих вище публікацій, Губоглу й Ахмед мають низку дослідницьких статей у різних журналах. Зокрема, перший друкував роботи про сходознавчі твори Д. Кантеміра та Н. Йорги, а другий - про відносини Дунайських князівств із Портою в XV ст.

З тюркологів післявоєнної генерації найвищого визнання досяг Віктор Спіней, обраний членом-кореспондентом Румунської академії, головою або членом керівництва багатьох наукових і культурних установ. Він, зокрема, є головою змішаної румуно-української комісії двох академій з історії, археології, етнографії та фольклористики (з 2000 р.).

В. Спіней народився 1943 року в Бессарабії, після закінчення Яського університету (1966) стажувався в Німеччині. Пізніше з науковою метою відвідав багато країн, серед яких Україна, Туреччина, Ізраїль, США, Франція, Швеція. З науковими доповідями виступав у Мюнхені, Нью-Йорку, Римі, Києві, Одесі, Конотопі, Чернівцях. З 1966 р. працює співробітником, а з 2003 р. директором місцевого відділення Інституту археології Румунської академії. Член редколегій багатьох наукових видань (усього 23 назви), займає ще багато інших посад²⁹.

Наукову діяльність Спіней розпочав у галузі археології Молдавії, потім перейшов на тюркологічну тематику. Автор кількох солідних монографій: "Етнічні й політичні реалії в Південній Молдавії Х-ХІІІст.: румуни і туранці" (1985), "Молдавія в ІХ—ХІV ст." (1994, є також

англійський переклад 2003 року), "Великі міграції на сході і південному сході Європи в ІХ-ХІІІ ст." (1999). У 2008 р. на його честь видано збірку праць, у якій ювіляр опублікував підсумкову працю "Румуни в середньовічній Європі: між візантійським Сходом і латинським Заходом"³⁰.

Увагу до тюркомовних мешканців степів Придунав'я виявив у своїй творчості старший колега Спіней, також археолог за фахом, Петре Діакону (1924-2007). Його монографії та статті присвячені перебуванню на румунських теренах печенігів і половців-куманів. Найбільш значущі результати своєї діяльності в царині тюркології Діакону обнародував у двох монографіях, написаних французькою мовою: "Печеніги на Нижньому Дунаї" (1970) і "Кумани на Нижньому Дунаї в ХІ-ХІІІ ст." (1978)³¹.

У повоєнну пору увійшов у науку провідний тюрколог сучасної Румунії Тасіл Джеміл, розквіт діяльності якого, як і у В. Спіней, припав уже на післяреволюційні роки. У них чимало спільного: однокласники - Джеміл народився 1943 року в Добруджі - й однокласники на факультеті, здобули, однак, різну спеціалізацію. Якщо Спіней почав як археолог, то Джеміл спочатку діяв фахово тюркологічну підготовку. Вже в дипломній роботі (1965) він звернувся до оригінальних турецьких джерел і як додаток до неї подав повний переклад на румунську мову хроніки Османа бін Аділя "Теваріх-і Алі Осман". Докторська дисертація Джеміла (1976) присвячена міжнародним відносинам у Дунайсько-Карпатському регіоні і має назву "Оттоманська Порта, татари, Польща і Молдавія між 1621 і 1672 роками"³².

Після повалення диктатури Чаушеску Джеміл зробив блискучу політичну і наукову кар'єру. Його було обрано депутатом парламенту (1990-1996), згодом призначено послом в Азербайджані (1998-2003) і в Туркменістані (2004-2007). Одночасно Джеміл був професором університету ім. Овідія в Констанці. З 2009 р. він очолив новостворений Інститут турецьких і центральноазіатських досліджень Клузького університету (про цю установу мова піде далі). Поряд з державно-адміністративною діяльністю Джеміл інтенсивно веде науково-дослідну роботу в галузі історичної тюркології. Його

перу належить більше ста публікацій - монографій, статей, рецензій. Перше видання фундаментальної праці Джеміла румунською мовою "Румуни та отомани" здобуло найвищу нагороду Румунської академії - премію "Ніколае Йорга". Друге, доповнене видання англійською мовою (2009) стало підсумком багаторічної роботи в галузі османістики і висунуло її автора на чільне місце у світовій науці³³.

Маємо зупинитися більш докладно на цій непересічній роботі. У ній автор досліджує вирішальні події пізнього Середньовіччя в історії взаємин двох народів - румунів і османів. Свою увагу він зосередив на ключових проблемах, серед яких правові основи османського суверенітету над Дунайськими князівствами, політичні та військові взаємини, фінансові зобов'язання і торгівля. Джеміл довів, що опір румунів, з одного боку, а також гнучка дипломатія правителів, з другого, спричинили невдачу османів у намаганні перетворити Молдавію і Волощину в безправні окуповані області (*пашалики*). Вони зберегли певну автономію, рівень якої не був сталим, а весь час змінювався. Саме підкорення румунських земель - це тривалий і поетапний процес. Князі Мірча Старий і Штефан Великий, як і їхні наступники, провадили політику виживання та позірної слухняності Порті, одночасно використовуючи військову присутність османів як захист від угорських і польських зазіхань³⁴.

Така поведінка, що стала „платою за мир”, дозволила князівствам надовго зберегти свій суверенітет і державність. Між тим потужний наступ османів на Балкани в кінці XV ст. мав своїм наслідком те, що низка держав - Болгарія, Греція, Сербія, Албанія, Угорщина - зникли з політичної мапи Європи. У книзі Джеміла знайдемо багато фактичного матеріалу і цінних спостережень про трансформацію колишнього "Римського світу" - *Rex Romanica* в *Rex Ottomanica*, а після 1517 р., коли турки завоювали Єгипет, а султан перетворився на *халіфа* правовірних, - і в *Rex Islamica*. Спочатку Чорне, а пізніше і Середземне море перетворилися на „османські озера”. Після перемоги молдавського війська, на допомогу якому прийшли 500 *яничарів*, у Кузьмінському лісі (1497 р.) над поляками Штефан Великий став незалежним і від поляків, і від турків, хоча продовжував

сплачувати Порті податки. А союзний договір 1503 р. встановив турецько-угорський кондомініум над Волощиною та Молдавією, що для останньої означало *de facto* незалежність. Разом з тим, як повідомляє літописець М. Костін, князь Штефан, вмираючи, заповів „мати добрі взаємини із султаном”³⁵.

Багато цікавого наводить Джемш у книзі "Румуни та отомани" про роль Чорного моря як роздоріжжя торгових шляхів з Європи в Азію, про боротьбу за гегемонію на Нижньому Дунаї між молдаванами, угорцями й османами. Особливий інтерес становить третій розділ книги "Шлях і торгівля", де переконливо показана важлива транзитна роль міста Львова, розташованого між Балтійським узбережжям і Стамбулом, на так званому Молдавському шляху. Нарешті, автор наводить нові фактичні дані про податки з населення Дунайських князівств - *харадж* і нерегулярні подарунки султану - *пшікеш*, пояснює причини їхнього зростання³⁶.

З тюркологів-мовознавців післявоєнної пори на особливу увагу заслуговує Владимир Дримба (1924-2003), який зробив великий внесок у вивчення видатного пам'ятника середньовічного тюркського письменства "Codex Cumanicus"³⁷. Можна сказати, що Дримба вивчав його усе життя: 1973 року видав французькою мовою фундаментальне лінгвістичне дослідження "Куманський синтаксис". За тридцять років по тому побачило світ повне критичне видання кодексу з оригіналами тексту факсиміле³⁸.

Груднева революція 1989 р. звільнила Румунію від тоталітаризму і встановила плюралістичний демократичний лад. Країна вийшла з міжнародної ізоляції, повернулася лицем до Європи. Парадоксальним чином Румунія відтепер стала ближчою до тюркського світу - Туреччини і до нових незалежних республік Центральної Азії та Кавказу. Одночасно зростає увага міжнародної спільноти до територій компактного поселення татар - Криму, Татарстану, Добруджі. Зрозуміло, що ці процеси підвищили попит на фахівців зі знаннями мови, історії, культури. Все це стимулювало тюркологічні дослідження не тільки в такій традиційній галузі, як османістика. Дедалі частіше румунські учені звертаються до татарознавства, яке остаточно сформувалося в останні десятиріччя. Свідченням цього є

проведення трьох міжнародних конференцій: “Походження татар, їхнє місце в Румунії та у світі” (1994), „Історична спадщина татар” (2008 і 2010 рр.).

Проблематика румунського татарознавства охоплює кілька тематичних комплексів. Перший з них стосується етногенезу татар, їхньої міграції у Причорноморських степах та у Подунав’ї, взаємин із румунами. Найбільшу увагу учених привертають половці-кумани, про яких залишилося багато археологічних і наративних джерел. Започаткував ці сюжети ще Н. Йорга статтею “Половецька імперія й князювання Басараба” (1928), а після війни продовжили В. Дримба, П. Діакону, В. Спіней. Пізніше з’явилися фундаментальні праці істориків різних країн (О. Пріцака, С. Плетнєвої, В. Стоянова, І. Вазарі), що дозволяють говорити про справжній „половецький бум” у світовій тюркології. На науковій конференції 2008 р. половецьку проблему обговорювали Т. Джеміл, В. Чокілтан, Е. Оберлендер-Тирновяну, С. Осман³⁹. Слід зауважити, що дискусія про половців-кумашів-кипчаків-татар далеко не вичерпана. Добре відомо, що руські літописи відрізняли “диких” і “недиких” половців, а в румунських та угорських хроніках були “чорні” і “білі” кумани, що потребує додаткових тлумачень. Провокативним і новаторським був виступ під час конференції 2010 р. В. Чокілтана, який взяв під сумнів етнічність слова “куман” і доводив, що це радше поняття соціальне⁴⁰.

Інший напрям у румунському татарознавстві - історія Золотої Орди, її світове значення - започаткував медієвіст Александру Гонца (1918-1977) у монографії “Румуни і Золота Орда”, яка вийшла по смертю у Мюнхені (1983). Довгий час ця проблема не знаходила продовження, лише на початку 2000-х років румунські історики почали нею цікавитися. Правда, П. Діакону торкався золотоординського панування у гирлі Дунаю в статті 1970-х років. На першій конференції про історичну спадщину татар змістовну доповідь зробив Е. Оберлендер-Тирновяну, який продовжив і поглибив сюжет, розпочатий Діакону. Він переконливо довів місцерозташування загадкового міста Вічіна на Дунаї, близько сучасного міста Сілістра. На конференції 2010 р. з двома цікавими доповідями про археологічні відкриття на Волзі і в Центральній Азії

виступив відомий археолог А. Бурханов (Казань). Цікавим був виступ Дж. Коссутто (Рим), який за письмовими джерелами встановив татарське походження відомих династій у Генуї та Венеції.

Велику увагу тюркологи Румунії приділяють історії Кримського ханства. Одні з них займалися цими темами лише побічно (Т. Джеміл), інші вивчали їх постійно, як головну фахову дисципліну. До останніх належить Надзь Пісару, який добре володіє не тільки турецько-османською і татарською, а й російською мовою. Тому, на відмін⁷ від багатьох інших, він широко використовує руські літописи і праці російських учених, що дозволяє йому дати широкую, збалансовану панораму еволюції такої непересічної держави Середньовіччя, як Кримське ханство. Так, наприклад, на конференції 2008 р. він дав глибокий аналіз джерельного матеріалу та історіографії щодо часу заснування ханату і дійшов висновку, що це сталося 1438 року⁴¹. На другій конференції загальний інтерес викликала доповідь А. Тертечела про завоювання Криму російською армією в 1771 р., Х. Кирилми (Анкара)- про еміграцію з Криму після його приєднання до Росії (зараз у Туреччині налічується більше 300 сіл, заснованих переселенцями), М. Иванчич (Сегед) - про походження назви династії Гіраїв, Н. Пісару дав багатокольоровий портрет хана Хаджі Прая - правителя і комерсанта.

Четвертий напрям досліджень у галузі татарознавства охоплює широке, багатоаспектне проблемне коло сучасного становища татар Євразії. Гідно виступили на обох конференціях щодо історичної долі татар представники української тюркології. На форумі 2008 р. - це Е. Сейдаметов з доповіддю про теоретичні аспекти кримськотатарської діаспори у світі, Р.Д. Куртсеїтов, який розповів про етнолінгвістичну політику в Криму. На зустрічі 2010 р. з доповідями виступили троє представників України: Алі Хамзін, завідувач відділу зовнішніх відносин меджлісу (“Тюркський світ: проблеми і перспективи”), Сервер Ебубекіров, директор Бахчисарайського палацу-музею (історія закладу), і Д.П. Урсу, професор Одеського університету (“У пошуках Кримського Орфея: дискусія про біографію Б. Чобан-заде”).

З інших виступів на конференції

2010 р. слід відзначити доповідь В. Соаре, який довгий час був послом Румунії в Казахстані, про міграцію татар у країни Центральної Азії; Аджіаміна Гау бека, який дав порівняльну характеристику окремих граматичних форм татарської мови в Добруджі і турецької; В. Сімілян-«Теополітика України в зоні Чорного моря». Професор Мара Губайдулліна (Алмати) охарактеризувала політику ОБСЄ в зоні Центральної Азії та участь Казахстану в цих ініціативах.

Щодо роботи другої конференції «Історична спадщина татар», яка відбулася на початку жовтня 2010 р. в Констанці, треба сказати, що вона була добре організована, перш за все завдяки активному сприянню з боку громадської організації- Демократичної спілки тюрко-мусульманських татар Румунії. Недоліком можна вважати те, що на ній доповідачі мало торкалися дискусійних проблем. Нічого не було сказано стосовно останніх новацій деяких російських тюркологів щодо надмірної глорифікації тюркського минулого, створення за часів Золотої Орди вигаданого «слов'яно-тюркського суперетносу», апологетики цієї держави як «унікальної міської, демілітаризованої цивілізації»⁴². Полеміка на конференції виникла лише одного разу - у зв'язку з виступом автора цих рядків при обговоренні доповіді амбасадора В. Соаре. Те, якою запальною вона виявилася, стало сюрпризом для багатьох і підтвердило аксіому: краще мати менше доповідей, але більш сміливо і творчо їх обговорювати.

Повертаючись до сучасного стану румунської тюркології, необхідно підкреслити, що вона не зосередилася винятково на татарознавстві: як і в попередні епохи, розвивається історична османістика, переважно епохи Середньовіччя. До названих вище праць В. Спінея і Т. Джеміла слід додати внесок нової генерації: В. Чокілтан, Н. Піенару, М. Максима, А. Попеску та ін. Вірджил Чокілтан працює в Інституті історії Румунської академії, сформувався як медієвіст у школі академіка Шербана Папакостя. Він- автор двох солідних монографій, які розвивають і поглиблюють тему, що колись започаткував Г. Бретіану, про роль міжнародної торгівлі в зоні Чорного моря. Перша з них має назву «Монголи і Чорне море: внесок чингізидів

у перетворення Понгійського басейну в роздоріжжя євразійської торгівлі» (1998), друга- «Чорне море - перехрестя міжконтинентальних шляхів» (2007)⁴³. Михайл Максим (народ. 1943) одержав тюркологічну освіту в університетах Ясс, Баку і Москви, потім спеціалізувався у Стамбулі та Анкарі (1969-1972), вивчає економічні та фіскальні зобов'язання Дунайських князівств перед Портою за архівними джерелами. Цій проблемі він присвятив свою докторську дисертацію⁴⁴, а також низку журнальних статей. У галузі османістики працює ще немало молодих фахівців.

На сучасному етапі румунська тюркологія має не тільки досягнення, а й чималі проблеми як методологічного, так і організаційного плану. Перш за все вона потребує удосконалення дослідницького арсеналу, відмови від застарілих підходів неопозитивізму і фактографії, концептуальної модернізації на рівні сучасної наукової парадигми. Одноманітність традиційних тем гальмує розвиток тюркологічних досліджень, які постійно зосереджуються у вузькому сюжетному колі. Нарешті, румунській тюркології бракує сміливих гіпотез, плідних дискусій та самокритики.

Що стосується організаційних проблем, то вони полягають у відсутності єдиного орієнталістичного центру, який би координував всю науково-дослідну роботу. Вона розпорошена між університетськими (Бухарест, Клуж, Ясси) і академічними (інститут історії, археології, мовознавства) установами. Асоціація орієнтальних досліджень, де колись активно працювали М. Губоглу, А. Дечей та інші тюркологи, фактично припинила своє існування. Давно не виходить її друкований орган «*Studia et Acta Orientalia*». Через це румунські тюркологи мусять публікувати результати своїх досліджень у багатьох непрофільних журналах і місцевих виданнях з обмеженим розповсюдженням.

Такому становищу, здається, прийшов край через утворення восени 2009 р. нового науково-дослідного центру у місті Клуж-Напока під назвою Інститут тюркських (або турецьких) і центральноазійських студій. Ця установа відкрилася під егідою найбільшого в країні університету, який має ім'я двох видатних учених: бактеріолога румуна Віктора Бабеша (1854-1926) і математика

угорця Яноша Больяї (1802-1860). Калузький університет має 21 факультет із 98 кафедрами при 45 тисячах студентів. Його важлива риса - мультикультурність: випускники одержують 105 спеціальностей румунською, 56 - угорською і 13 - німецькою мовами. Таким чином, університет має всі матеріальні, інтелектуальні та організаційні ресурси, для того щоб забезпечити успішну роботу свого нового закладу.

Завданням нової тюркологічної установи, як це впливає з її проспекту⁴⁵, є наукова, навчальна та культурно-просвітницька діяльність, що охоплює всі дисципліни (історію, культуру, цивілізацію, мову) народів тюркофонного простору від берегів Чорного моря до Волги, Каспійського басейну і держав Центральної Азії. Директором інституту призначено Т. Джеміла, в склад міжнародного дорадчого бюро увійшли, серед інших, І. Вазарі

(Угорщина), М. Максим і В. Спіней (Румунія), Дж. Коссуто (Італія), Р. Хакімов (Росія), Р. Куртсеїтов (Україна), В. Фурньо (Франція), М. Іванич (Угорщина), Ф. Тюркмен (Ту реччина) та і н. Результати досліджень працівників інституту мають бути оприлюднені у спеціальному щорічнику "The Romanian Journal of Turkish and Central-Asian Studies" англійською та румунською мовами. Успішна діяльність нової наукової установи почалася із проведення у жовтні 2010 р. в Констанці другої міжнародної конференції "Історична спадщина татар". На черзі - інші національні та міжнародні проекти.

Можемо сподіватися, що українські науковці не залишаться осторонь діяльності нового румунського тюркологічного центру, який, у свою чергу, має встановити тісні плідні контакти з Інститутом сходознавства ім. А. Кримського НАН України.

¹ Молдавські літописи вперше опублікував у трьох томах кириличною абеткою видатний історик і державний діяч Михайл Когелнічану у 1845-1852 рр. Пізніше, вже латинським алфавітом, він же видрукував друге видання під назвою „Хроніки Румунії, або Літописи Молдавії та Валахії” (1872).

² Enciclopedia istoriografiei românești / Coordonator Ș. Ștefanescu. - București, 1978. - P. 110-111, 234-235, 334-335; Dicționar biographic de istorie a României / Coordonator S. Stoica. - București, 2008. - P. 153-154, 398° 546-547.

³ Cronica lui Ion Neculce copiată de Ioan Luca: Manuscrisul "Mihail" / Ed. Zamfira Mihail, Paul Mihail. - București, 1980. - P. 86-90, 185-191, 132-153.

⁴ Механізм виникнення таких стереотипів і забобів добре показав Ю.М. Кочубей. Див.: Кочубей Ю. Українсько-турецько-кримські відносини у творах українських письменників. (До проблеми літературних стереотипів) // Східний світ. - 1993. - № 1. - С. 105. Див. також: Черніков І.Ф. Тюркологія в наукових працях Юрія Кочубея // Східний світ. - 2007. - № 2. - С. 16-30. Усталені помилкові погляди на тюрко-татар міцно увійшли як у румунську, так і в українську історіографію. Див., наприклад: Магочій П.Р. Історія України. - К., 2007. - С. 160-161.

⁵ Gemil T. Romanians and Ottomans in the XIVth - XVth centuries. - Bucharest, 2009. - P. 60.

⁶ Eliade M. De la Zalmoxis la Genghis-Han: Studii comparative despre religiile și folclorul Daciei și Europei Orientale. - București, 1980. - P. 108-111.

⁷ Cantemir D. Histoire de l'Empire Othman, ou se voyent les causes de son aggrandissement et de sa decadence. Avec les Notes tres instructives. - Paris, 1743. - T. 2. - P. 318-324. Книга Кантеміра вийшла спочатку в англійському перекладі (1734), потім у французькому (1743) і у німецькому (1744) із додатком - біографією автора завдяки зусиллям його сина Антіоха, російського посла в Лондоні і Парижі. Румунською мовою надрукована в 1876-1878 рр., турецькою - в 1999 р. Мовою оригіналу опублікована зовсім недавно, 2002 року, у місті Тімішоара (Incrementoram et decrementoram Aulae Othomanicae sive Aliothmanicae Historiae). Великі фрагменти з „Історії Османської імперії” англійською мовою з'явилися у виданні: Dimitrie Cantemir, Historian of South East European and Oriental Civilization. Extracts from „The History of the Ottoman Empire” / Ed. by A. Duțu, P. Cernovodeanu. - Bucharest, 1973.

⁸ Panaitescu P.P. Dimitrie Cantemir. Viața și opera. - București, 1958. - P. 174-175.

⁹ Cantemir D. Op. cit. - T. 1. - P. III.

¹⁰ Ibidem.-P. 236-237.

¹¹ Hammer J. Histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusq'à nos jours/Trad. de l'allemand sur la 2-erne ed. T. 1-3. - Paris, 1844. Ця книга багато перекладалася іноземними мовами: майже одночасно з першим німецьким виданням вийшов її переклад французькою у 12 томах; друге німецьке видання також відразу було перекладено на французьку. За 10 років по тому видатний

поет А. де Ламартін випустив свою „Історію Туреччини” у 8 томах, причому фактичний матеріал запозичив у Кантеміра і Гаммера.

¹² Panaitescu P.P. Op. cit. - P. 217.

¹³ Hazai G. Hungary and the Orient // Proceedings of the 14th Congress of the Union Europeenne des Arabisants et Islamisants / Ed. by A. Fodor. - Budapest, 1995. - Pt. 1. - P. IX-XX.

¹⁴ *Поліхістор* означає історика широкої, енциклопедичної формації, який не замикається в колі вузької спеціалізації. У сучасній румунській літературі постать Йорги перетворилася на величний монумент, на культурного героя нації, ідеал патріотизму, символ творчого потенціалу і безмежної креативності. Він цього, напевно, заслуговує своєю невтомною працею. Підраховане, що за своє життя (він був убитий правими радикалами напередодні 70-річчя) Йорга надрукував астрономічну кількість наукових, публіцистичних і художніх творів, усього близько 15 тисяч назв, від коротенької газетної замітки до грубесних творів у 10 томів (див.; Zamfira Mihail. 155 de cărți într-o carte. - Chișinău, 2010. - P. 121). Його життя і творчості присвячена ціла бібліотека монографій і статей, де названо геніальним поліхісториком (можна перекласти як *мегаісторик*

¹⁵ Geschichte des Osmanischen Reiches. Nach den Quellen Dargestellt von N. Jorga, professor an der Universität Bukarest. Bd. 1-5. - Gotha, 1908-1913.

¹⁶ Кримський А. Історія Туреччини. 2-ге вид., випр. / Вступна стаття О. Прицака, наук, рел В. Остапчука, О. Еаленка. - Київ; Львів, 1996. - С. 67-68. Взагалі Кримський на книгу Йорґа посилається неодноразово (с. 47, 86, 103).

¹⁷ Іналджик Г. Османська імперія: Класична доба 1300-1600/ Переклав з англ. О. Галенкс. наук. ред. В. Остапчука. - К, 1998. - С. 254.

¹⁸ Buculei T. Clio încarcerată: Mărturii și opinii privind destinul istoriografiei românești în epoca totalitarismului comunist. - Brăila, 2000. - P. 37-49.

¹⁹ Brătianu Gh. Recherches sur le commerce genois en Mer Noire au XIII siècle. - Paris, 1925 (переклад на румунську мову 2000); idem. La Mer Noire. Des origines à la conquête ottomane. - Munich, 1969 (переклад на румунську мову, передмова і коментарі В. Спінея. 2 т. ~ Бухарест 1988. Нове видання - Ясси, 1999); idem. Les Venitiens dans la Mer Noire. - Istanbul, 1934.

²⁰ Beldiceanu N. Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris. Vol. 1-2, - Paris; La Haye, 1960-1964; idem. Recherches sur la ville ottomane au XVI siècle. - Paris, 1973; idem. Le monde ottoman de Balkans, 1402-1566: institutions, société économique. - Londra, 1975.

²¹ Decei A. Relațiile româno-orientale: Culegere de studii. - București, 1978; idem. Istoria Imperiului ottoman până la 1656. - București, 1978.

²² Більш докладно див.: Constantiniu F. De la Răutu și Roller la Mușat și Ardeleanu. - București 2007. Книга акад. Ф. Константину, що написана у формі спогадів, розповідає про „історіографічно-війну” в Румунії часів тоталітаризму. Див. також інтерв'ю акад. Д. Джуреску в газеті „Орши наțională” (1.06.2009, р. 8).

²³ Gemil T. Romanians and Ottomans... - P. 14.

²⁴ Cronici turcești privind țările române: Extrase. - Vol. 1, întocmit de Mihail Guboglu, Mustari Mehmed. - București, 1966; Voi. 2, întocmit de Mihail Guboglu. - București, 1974; Voi. 3, întocmit de Mustafa Mehmed. - București, 1980.

²⁵ Mehmed M.A. Documente turcești privind istoria României. Voi. 1-3. - București, 1976-1986

²⁶ Guboglu M. Catalogul documentelor turcești. T. 1-2. - București, 1960-1965; idem. Paleografia și diplomația turcă-osmană. - București, 1958.

²⁷ <http://www.gagauzv.com/mihai/-guboglo.html>

²⁸ Enciclopedia istoriografiei românești. - P. 216.

²⁹ http://www.arheo.ro/text/colectiv/pagini_personale

³⁰ Spinei V. Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X-XIII: Români x turanici. - Iași, 1985; idem. Moldova în secolele IX-XIV. - Chișinău, 1994; idem. Marile migrații du estul și sud-estul Europei în secolele IX-XIII. - Iași, 1999 (переклад англійською мовою: К.туж. 2003); idem. Români în Europa medievală: Intre Orientul bizantin și Occidentul latin // Studii ronoarea profesorului Victor Spinei. - Brăila, 2008.

³¹ Diaconu P. Les Petchenegues au Bas-Danube. - Bucarest, 1970; idem. Les Coumans au Bas-Danube aux XI-XIII siècles. - Bucarest, 1978. На пошану ученого до його 80-річчя видано збір*-, наукових праць: Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani. - Brăila, 2004.

³² Gemil T. Poarta Otomană, tătarii, Polonia și Moldova între anii 1621 și 1672 / Resumatul tezei â* doctorat. - Iași, 1976.

³³ Gemil T. Țările române în contextul politic internațional. 1621-1672. - București. 1979; ideL Regimul timariot și aplicarea lui în ținuturile românești administrate de Poarta otomană. - Constant 2004; idem. Statutul juridic al Hanatului Crimeei față de Poarta otomană (sec. XV-XVIII). - Constant

2005; idem. Romanians and Ottomans in the XIV-XVI centuries. - Bucharest, 2009. На пошану Джеміла видано збірку наукових праць. Див.: *Istorie și diplomație în relațiile internaționale: Omagiu istoricului Tahsin Gemil*. - Constanța, 2003.

³⁴ Gemil T. Romanians and Ottomans. - P. 30-65.

³⁵ Ibidem. -P. 170-171, 207-216.

³⁶ Ibidem. - P. 267-303.

³⁷ <http://altaica.narod.ru/Library/drimba/htm>. Див. також його некролог: *International journal of Asian Studies*. -2005. -№ 6. - P. 11-19.

³⁸ Drimba V. *Syntaxe comane*. - Bucarest; Leyden, 1973; idem. *Codex Cumanicus. Edition diplomatique avec facsimilites*. - Bucarest, 2000.

³⁹ Gemil T. Peste un mileniu de existență a populației turco-tatare pe teritoriul României//Moștenirea istorică a tătarilor / Coord. T. Gemil, N. Pienaru. - București, 2010. - P. 9-22; Ciocîltan V. Evoluția semantică a etnonimului tatar // Ibid. - P. 23-28; Osman S. Prezența cumană în spațiul Nord-Dunărean / Ibid. - P. 79-106. Остання праця, на жаль, більш схожа на реферат творів відомих учених (О. Прицак, В. Спіней), ніж на самостійне аналітичне дослідження.

⁴⁰ Ciocîltan V. *Kuman: Etnische oder Soziale Bezeichnung?* // The Second Inter. Scientific session: The Historical Heritage of tatars. Summary. - Constanta, 2010. - P. 17.

⁴¹ Pienaru N. *Fondarea Hanatului din Crimea// Moștenirea istorică...* - P. 107-122.

⁴² Див., наприклад: Кульпин Э.С. *Золотая Орда: Судьбы поколений*. Изд. 2. - Симферополь, 2010,- С. 11, 145, 180. Можна порівняти концептуальні новації цього автора з тим, що колись стверджували засновники євразійської теорії (див.: Трубецкой Н. *Общевразийский национализм // Свободная мысль*. - 1992. - № 7. - С. 116). Немає сумніву, що відродження давно забутого вчення відповідає ідеологічному спрямуванню сучасної російської влади.

⁴³ Ciocîltan V. *Mongolii și Marea Neagră. Contribuția Cinghizhanizilor la transformarea bazinului pontic în placă turnantă a comerțului euro-asiatic*. - București, 1998; idem. *Marea Neagră, răspântie a drumurilor intercontinentale (1204-1453)*. - Constanța, 2007.

⁴⁴ Maxim M. *Relațiile Moldovei și Țării Românești cu Imperiul Ottoman în a doua jumătate a veacului al XVI: evoluția haraciului și peșcheșurilor anuale. Rezumatul tezei de doctorat*. - București, 1976.

⁴⁵ The Institute of Turkish and Central-Asian Studies. Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca. S.a.